

*LEONOR SERRANO i PABLO (1890-
1942): FEMINISME I PEDAGOGIA*

A DIANA

ISABEL CARRILO

EULÀLIA COLLELLDEMONT

Resum:

La comunicació se centra en l'obra *Diana o l'educació d'una nena* (1934), a fi de realitzar un estudi sobre les idees manifestes subjacents al feminisme defensat per Leonor Serrano, així com sobre la seva plasmació en la pràctica pedagògica. L'estudi d'aquesta obra emblemàtica ens permet recórrer pels topants del feminisme de l'Estat republicà. Un feminisme que s'estructurà a partir de la reivindicació d'unes polítiques per a la igualtat de drets, la dignificació de la dona i, alhora, la creença en els valors de la maternitat i la cura. Tres aspectes que trobaren el seu lloc en aquella pedagogia feminista que reclamava l'accés a l'educació de la dona però que, al mateix temps, mantenia una escola i un currículum diferenciats en la formació de les nenes i les adolescents. Aspectes tots ells que es poden observar tant en el text escrit com en les manifestacions gràfiques o en les activitats proposades. Fet i fet, aquesta obra destaca no només per la seva explicitació del pensament de l'autora, Leonor Serrano, sinó també per oferir un acabat unitari en què paraula, imatge i suggeriments mostren una línia de continuïtat que se sosté al llarg de les tres obres que componen *Diana*.

Resumen:

La comunicación se centra en la obra *Diana o la educación de una niña* (1934), con el propósito de realizar un estudio sobre las ideas manifiestas subyacentes al feminismo defendido por Leonor Serrano, así como su plasmación en la práctica pedagógica. El estudio de esta obra emblemática nos permite recorrer los primeros pasos del feminismo del Estado republicano. Un feminismo que se estructuró a partir de la reivindicación de unas políticas de igualdad de derechos, de la dignificación de la mujer y, al mismo tiempo, la creencia en los valores de la maternidad y el cuidado. Tres aspectos que hallaron su lugar en aquella pedagogía feminista que demandaba el acceso a la educación de la mujer pero,

a la vez, mantenía una escuela y un currículum diferenciado en la formación de las niñas y las adolescentes. Aspectos todos ellos que se pueden observar tanto en el texto escrito, como en las manifestaciones gráficas o en las actividades propuestas. De hecho, esta obra destaca no solamente por la explicitación del pensamiento de la autora, Leonor Serrano, sino también por ofrecer un acabado unitario en que palabra, imagen y sugerencias muestran una línea de continuidad que se sostiene a lo largo de las tres obras que componen *Diana*.

Abstract:

This paper is about the work *Diana o l'educació d'una nena* (Diana or the education of a girl), 1934, and studies the underlying feminist ideas defended by Leonor Serrano, as well as the eventual use of this work in pedagogical practice. The study of this remarkable work gives us a vision of Spanish feminist movements during the Republican period. This is a feminism mostly focused on the demand for equal rights policies and the dignification of women, but at the same time, on the belief in the values of motherhood and healing. These three aspects can be situated in a feminist pedagogy that advocated giving women full access to education on the one hand, but with a curriculum that would be differentiated from that of boys, on the the other, and which even went so far as to contemplate separate schools for children and teenagers. All these aspects can be found both in the written text, in the images and in the proposed activities. In fact, this work is remarkable not only due to its clear exhibition of Leonor Serrano's thinking, but because it shows a great unity between the text, the images and the activities proposed along the whole *Diana* trilogy.

1. MARC CONTEXTUAL

La comunicació que es presenta parteix de dues línies de recerca paral·leles. D'una banda trobem els seus referents en la investigació sobre *Gènere i estudis biogràfics: catalanes rellevants*¹, un projecte que es concreta en diferents fases: la primera, consistent en la recerca històrica documental sobre catalanes rellevants de diferents àmbits de coneixement nascudes en la primera meitat del segle XX²;

●
¹ Aquest projecte d'investigació ha estat realitzat pel Grup en Estudis de Gènere: Traducció, Literatura, Història i Comunicació, i ha comptat amb la col·laboració de diferents membres del GREUV. El projecte ha estat finançat per l'Institut Català de les Dones i ha rebut el suport de la Càtedra UNESCO Dones, desenvolupament i cultures de la UVic.

² Els resultats van ser publicats a: GODAYOL, Pilar (ed.). *Catalanes del XX*. Vic: Eumo Editorial, 2006. En aquesta comunicació hem considerat el capítol de TORT, Antoni: "Mestres", p. 173-205.

la segona s'orienta a difondre les aportacions a través d'exposicions temàtiques³, i la tercera s'endinsa en narracions biogràfiques, a partir d'entrevistes, de catalanes nascudes en la segona meitat del segle XX⁴. Aquest recorregut té la finalitat de contribuir a la recuperació de la memòria històrica de les dones dels Països Catalans, és a dir, visibilitzar un segle en què les dones catalanes han contribuït als canvis socials i polítics a través dels seus pensaments i del seu fer⁵. De l'altra banda, des del MUVIP es dona valor a la cultura pedagògica a partir de la recuperació i difusió de la memòria educativa. Entre les seves diferents línies d'estudi, la relativa a *Patrimoni Educatiu i Gènere* té l'objectiu de mostrar les contribucions de dones als canvis educacionals i pedagògics. Superar l'amnèsia històrica i descobrir les veus i les vivències de les dones suposa desxifrar les representacions culturals i les imatges que acompanyen les seves aportacions, ja que aquests són elements decisius per construir i mantenir els rols i els valors culturals de feminitat i masculinitat. En aquest cas, i atesa la singularitat epistemològica del fet de voler recuperar unes narratives que a voltes han quedat ocultes o que, fruit dels condicionants socials, no s'han pogut normalitzar, la descripció i interpretació no es realitza únicament a partir de l'anàlisi del llegat de textos escrits, sinó que és d'interès completar l'anàlisi de contingut de les imatges que acompanyen la narració escrita. No en va, el repertori cultural del discurs de gènere, la retòrica i el llenguatge de les imatges són mecanismes importants de control social que reforcen els models de gènere. En aquest sentit, des del MUVIP s'han realitzat diferents estudis a fi d'estudiar les imatges educatives, ja sigui contrastant-les amb les ideacions, ja sigui amb referència a realitzacions⁶.

³ De les exposicions comissariades i catàlegs publicats partim de: CARRILLO, Isabel; TORT, Antoni. *Mestres i Pedagogues*. Vic: Servei de Publicacions de la Universitat de Vic, 2009.

⁴ Projecte en curs que s'està desenvolupant des de l'any 2008.

⁵ El projecte té l'objectiu de "construir una genealogia femenina en català". Actrius, bibliotecàries, científiques, compositores, dramaturgues, esportistes, il·lustradores i ceramistes, intèrprets de música, mestres, narradores, periodistes, pintores i esculptores, poetes, polítiques i traductores, conformen l'obra *Catalanes del XX*, que "aspira a rescatar de l'oblit algunes dones de casa nostra, a fer justícia a l'altra "meitat del cel", en paraules de Montserrat Abelló." GODAYOL, Pilar, 2006, Op. cit., p. 9-10.

⁶ Responen a aquestes línies d'investigació els treballs presentats en congressos com: CARRILLO, Isabel, COLLELLDEMONT, Eulàlia, PADRÓS, Núria a les III Jornadas de la Sociedad del Patrimonio Histórico-Educativo, celebrada a Osca, amb el títol de "La ética como patrimonio escolar y pedagógico" *Museos pedagógicos. La memoria recuperada* (2008); els estudis realitzats en el marc dels Projectes SEJ2007-66097, "Ciudadanía, identidades complejas y cultura política en los manuales escolares españoles (1978-2006)", finançat pel Plan Nacional de I+D+I (2007-2010) i el projecte PTDC/CEP-CED/102205/2008, "Education and Cultural Heritage; schools, objects and practices" finançat per la Fundação para la Ciência e la tecnologia (Portugal) o l'exposició "Mercè Torrents, biografia d'una pedagoga" visitable al MUVIP www.uvic.cat/muvip.

Aquesta doble trajectòria ens ha permès aproximar-nos a algunes mestres i pedagogues de biografies i opcions ideològiques diverses que, al llarg del segle XX, evidencien diferents formes de participació en la vida pública⁷. Són dones que s'inspiren en les reivindicacions de les republicanes, les lliurepensadores, les internacionalistes socialistes, les anticlericals, les masones, les llibertàries... del segle XIX que es mobilitzen contra les opressions amb la finalitat de construir una societat nova sense exclusions. A inicis del segle XX aquestes idees noves necessitaven de l'educació, donada la poca presència de les dones i l'alt índex d'analfabetisme existent. Era necessari, per tant, crear escoles i centres culturals on fos possible ensenyar les dones a llegir i escriure, capacitar-les socialment, però també professionalment i políticament. A l'obra *La educación y las profesiones femeninas*, Leonor Serrano planteja i pregunta sobre la formació de les nenes:

“Padres y maestros; madres y maestras: ¿qué pensáis del porvenir de vuestras hijas y discípulas? ¿A qué las dedicaréis para ganarse el pan y ser personas dignas y felices?”

*Realmente, ¿ha llegado la hora de educar a las niñas de otro modo, para no dejarlas indefensas, cual botín deseable si son agraciadas, o cual triste cosa arrinconada e impotente si no lo son? ¿Hay otros caminos?”*⁸

Ella mateixa dóna resposta al pròleg de *Diana*:

“Les vostres filles i deixebles, han de tenir sota l'escut protector de la República, un esdevenidor més esplendorós que el passat i el present. Que aquell de què haureu fruit, o sofert, vosaltres.

La noia d'avui, dona de demà, s'educarà, treballarà, guanyarà i viurà més intensament del que ho heu fet vosaltres.

Haurà d'anar a l'obrador, a la fàbrica, al carrer, a guanyar-se el pa. A dirigir un altra tipus de vida de família més còmode. A votar per un Municipi, una regió o un Estat més pròsper que el que vosaltres heu conegut o que us han deixat conèixer.

Cal, doncs, preparar-la per a una vida millor (...).”⁹

⁷ En l'exposició “Mestres i Pedagogues” comissariada per Isabel Carrillo i Antoni Tort (2009), destaquem dotze: Teresa Mañé i Miravet, Francesca Bonnemaïson i Farriols, Rosa Sensat i Vilà, Celestina Vigneaux i Cibils, Anna Rubiés i Monjonell, Leonor Serrano i Pablo, Margarida Comas i Camps, Dolors Piera i Llobera, Marta Mata i Garriga, M.Teresa Codina i Mir, M.Antònia Canals i Tolosa, Pilar Benejam i Arguimbau.

⁸ SERRANO, Leonor. *La educación y las profesiones femeninas*. Madrid: El Magisterio Español (sense any), p. 4.

⁹ SERRANO, Leonor. *Diana o l'educació d'una nena. Grau I La naturalesa i la família*. Barcelona: Imprinta Elezeviriana i Llibreria Camí, SA, 1936 (2a edició corregida i augmentada), p. 5.

La formació de les dones significava, així, un veritable acte revolucionari, com ho va ser, entre altres, pel moviment *Mujeres Libres*, l'organització de dones anarquistes que defensaven l'anarcofeminisme i l'antifeixisme i que van considerar i actuar per una educació que capacités les dones per fer front tant a la revolució com a la guerra. La formació de les dones era el camí per superar les seves subordinacions i ser reconegudes. Si bé Leonor Serrano no subscriu l'extrem d'aquestes idees, sí que es fa ressò dels "ismes" i considera que l'educació és l'espai i l'instrument pel progrés de la humanitat i per a la igualtat entre dones i homes en l'accés a la cultura i el treball. Les seves idees proposen la formació, l'ocupació de l'espai públic a través del desenvolupament laboral i alhora la continuïtat del rol en l'àmbit familiar, en especial la maternitat, això sí, exigint el reconeixement estatal del seu valor. En aquest sentit parla de l'educació femenina i d'ensenyaments essencials i accidentals:

“La educación femenina, tan discutida, tan traída y llevada por la pedagogos y sociólogos, no puede negarse desde luego a la iniciación de una especialización, desde la pubertad, que acentúe las principales diferencias del sexo. (...) tienen que tener una dirección del que será el trabajo de la gran mayoría en la vida: la vida doméstica y la maternidad. (...)”

La actividad femenina se orienta, pues, cada vez más hacia el trabajo social, no se le puede cerrar ningún trabajo que le guste.

Pero tiene además esa esencial capacidad vital de maternidad, más esencial que la casa y la familia, accidentes históricos de una antigua vida doméstica y un derecho romano de familia, ambos en crisis.

Hay, pues, lo esencial y lo accidental. Y por tanto enseñanzas esenciales (higiene puericultura, asistencial social y benéfica) y otras enseñanzas en rigor accidentales al sexo, aunque hoy por hoy aparezcan como esenciales a la organización actual: cocina, corte, confección y economía doméstica.”¹⁰

El discurs pedagògic i feminista de Leonor Serrano es va gestant en un context on, progressivament, hi ha dones que participen més àmpliament de l'educació, s'organitzen i es vinculen a grups socials i feministes, a partits polítics, a moviments laics i universalistes, a l'educació formal i l'educació no formal. Són dones que aprenen i ensenyen a participar a través de les seves formes de ser i pensar l'educació; i que conceben i posen en pràctica una educació política

¹⁰ SERRANO, Leonor. *La nueva enseñanza complementaria*. Madrid: Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1933, p. 61-63.

orientada a la transformació de realitats personals i col·lectives. En el seu context busquen les estratègies per dir i fer, i es neguen a assumir –de vegades de forma més explícita i d’altres de forma més cautelosa– el pensament androcèntric en creure que les realitats no estan determinades i que la història també la protagonitzen les dones. Es destaquen per les seves resistències i oposicions als sistemes polítics dictatorials i patriarcals, utilitzant canals diversos ja sigui des de les pròpies aules, a través de la seva presència en congressos i en publicacions pedagògiques, o com a activistes d’un partit polític. Els seus projectes educatius són exemples d’innovació i creativitat, de renovació pedagògica, i d’un pensar l’educació en les seves dimensions polítiques i ètiques.

En el context polític i cultural d’inicis del segle XX s’observa també com la professió de mestra es va desenvolupant com una forma possible de participació política, ja que suposava assumir una responsabilitat col·lectiva en la funció pública, proporcionava autonomia econòmica i permetia descobrir les aportacions del món simbòlic femení com a font de saber i autoritat fora de l’àmbit privat limitat aquest a l’entorn familiar i domèstic. És significatiu, a més, que els itineraris biogràfics de les mestres es converteixen en models de referència alternatius a la vida pensada per a les dones del grup social al qual pertanyen. Elles són referència per a altres dones adultes i per a les alumnes que observen perspectives i estils més lliures de ser i de pensar, de viure com a dona que són realment possibles, encara que les ambivalències en la mateixa Leonor Serrano hi són presents:

“La humanitat creadora, amorosa, antidestructora i antigüerrera, que posseeix alguna profunda garantia de vida, ha de trobar-la l’ànima femenina, creadora, enemiga de la destrucció i de la mort; conscient de la nova funció social de la dona en el món: creadora i procreadora de valors. (...)”

La nena, més gran ja, dels 12 a 14 anys, fa entrada en aquesta Societat especialitzant-se. (...) La formació domèstica; la cura de la família, dels infants, o rudiments de Puericultura; les professions femenines, els viatges, comencen a interessar-li. I ja revela les seves aptituds, no sols d’esposa i mare, sinó també de treballadora. Per tal d’èsser un element complet en la societat.”¹¹

Amb coherències al que demanava la construcció d’una societat nova i amb resistències als canvis, les biografies de les mestres –com la de la mateixa Leonor Serrano– parlen de dones compromeses amb l’educació, conscients de les desigualtats i grans defensores dels seus drets com a dones. En l’article “Un

●
¹¹ SERRANO, Leonor. (1936). Op. cit., p. 6-7.

voto de mujer”, publicat a *Las Noticias* el 10 de novembre del 1933, s’expressa respecte a l’assoliment del dret al vot de les dones:

“Celebremos el voto de la mujer. Agradecemos la generosidad de la República. Así ahora ella será valorada, respetada, sopesada e incluso preparada para un más justo valor espiritual, y no como antes, por su mero valor biológico: por su capacidad de amor y maternidad, atributos esenciales, per no la esencia de la feminidad misma.

La mujer, vote por quien vote, ha adquirido un derecho. Se le ha hecho justicia.”¹²

Apassionades i immerses en els feminismes o en discursos paral·lels, les dones han anat dibuixant les possibilitats de l’educació, ja sigui posant en qüestió els gèneres per les seves implicacions en la construcció d’identitats hegemòniques, ja sigui demanant obertament majors espais de participació per a les dones des del seu jo diferent o, també, plantejant alternatives de desconstrucció als models excloents. Drets, igualtat i diferència són les reivindicacions de moltes dones educadores, dels feminismes i de les pedagogies que les acompanyen. De la seva mà han anat sorgint propostes que defineixen una educació crítica, més equitativa i solidària, una educació que vol contribuir a la construcció de ciutadanes plenes i inclusives.

Entre elles, Leonor Serrano i Pablo (1890-1942), la qual va arribar a Catalunya com a inspectora el 1913, constitueix un referent en la pedagogia femenina catalana. El seu fer va interrelacionar una vida professional com a mestra i inspectora, com a advocada, com a escriptora i conferenciant, sempre amb el desig de millorar la vida de les dones. En les contradiccions i ambivalències d’una època, les seves obres són reflex, com ja s’ha exemplificat en les cites referenciades, de diàlegs feministes i pedagògics, polítics i laborals, socials i educatius. De les publicacions, ens interessa analitzar el contingut escrit i gràfic de *Diana o l’educació d’una nena*. En aquesta obra, on convergeixen moltes de les idees ja presents en les anteriors publicacions, s’observen les expectatives i el desig de canvi, però també la presència de les normes d’actuació dels gèneres que continuen tangibles, fins i tot en moments que anuncien moviments revolucionaris. Davant d’aquestes contradiccions, ella mateixa adverteix en l’article “La pura feminidad”, publicat a *Las Noticias* el 8 de juliol del 1931, de la necessitat de canvi de les dones:

●
¹² SERRANO, Leonor. *Tiempos Nuevos*. Barcelona: Arxiu Històric Fundació Rafael Campalans, 2009, p. 149.

*“Es la cabeza, la que nos hace falta llenar de ideas sólidas y claras a las mujeres. Falta el ideal de la vida del pensamiento universal. Se nos ha hablado tanto del instinto, del corazón, de la abnegación y del sacrificio, que se ha exaltado como prototipo de la religiosidad y la feminidad, la renunciación. Y la mujer perfecta, era la que renunciaba, hasta el nombre, hasta la vida cívica y pública: hasta la vida y el bienestar privado. Pero la meta natural de todo camino de renunciación, tanto en la religiosidad como en la feminidad, es el aniquilamiento. (...) ¡Basta ya! Hora es de decir a todas las mujeres que ese camino no es de vida, sino de muerte. Que no renuncien a nada. Que se fortifiquen para poder dar algo más que lágrimas y corazón. El humano valor del nombre propio, y no del anónimo. La plenitud de vivir por cuenta propia, y no a la sombra ajena. Serlo todo, para poder darlo todo, porque el que no es nada, no puede dar nada.”*¹³

Aquesta crida a la mobilització de les dones és un signe més del fet que les primeres dècades del segle XX, i la modernització d'idees i pràctiques que suposa, no es podia entendre sense la incorporació de les dones a la vida política, cultural i educativa del moment. De fet, la seva presència pública és una de les evidències dels canvis moderns i d'avantguarda que incorporen els debats respecte de quin ha de ser el nou paper de les dones i el nou model de feminitat en la societat que s'està construint. Les noves concepcions inclouen canvis polítics i també canvis socials en la realitat de les dones, en la seva autonomia i en les seves projeccions. La democràcia, més permeable als feminismes, obre la possibilitat d'alliberament de les dones de l'àmbit domèstic i la seva ocupació de l'espai públic.

Hi havia diversitat de plantejaments i possibilitats. Les conservadores catòliques posaven l'èmfasi en el maternalisme cívic, assistencial i caritatiu per donar suport a les dones obreres; les moderades reivindicaven la igualtat jurídica; les republicanes radicals, el laïcisme i el pensament al marge de l'ortodòxia; les obreres socialistes i anarquistes centraven la reivindicació en els drets laborals; les intel·lectuals i les modernes parlaven de les millores en les condicions educatives... Aquesta pluralitat de propostes anava fent camí en la reivindicació dels drets de les dones a través de la conquesta de la ciutadania femenina. El sufragi universal va ser un dels majors guanys. La república, amb els seus aires progressistes i reformadors, va significar per les intel·lectuals i per les obreres que lluitaven per la igualtat civil, jurídica i política l'assoliment de moltes de les seves reivindicacions. En l'àmbit educatiu la Constitució del 1931 va defensar un

●

¹³ SERRANO, Leonor. (2009). Op. cit., p. 33-34.

ensenyament igualitari i laic, obligatori i gratuït per als dos sexes, en definitiva, una escola nova per construir una societat més justa i solidària. En paraules de Leonor Serrano a l'article "Miseria de la Pedagogía", *Las Noticias* del 17 de febrer del 1934:

“Sí. La Escuela es el novísimo y magnífico puente entre la sociedad presente y la sociedad futura. (...) ¡Hay que salvar al niño! ¿Salvamos a la sociedad futura!”¹⁴

2. DIANA O L'EDUCACIÓ D'UNA NENA

2.1. L'entorn de Diana

És en el període de la Segona República que Leonor Serrano publica *Diana o l'educació d'una nena*¹⁵, una obra significativa que incorpora els canvis que es produeixen a partir del 1931 amb la instauració del règim democràtic. La nova conjuntura política, més favorable per a les dones, porta a qüestionar el tractament discriminatori vigent i fer propostes de canvis legislatius per garantir el principi d'igualtat de drets entre dones i homes. L'activisme de diferents organitzacions de dones contribuï a instar les dones a adquirir un protagonisme actiu. El feminisme de la igualtat era present en una societat que reivindicava el vot femení, l'equiparació política de les dones i la igualtat de drets entre els sexes. Es volia trencar amb la segregació de les dones. Això no obstant, també eren moments en què aquestes reivindicacions de millora política i social no sempre qüestionaren els gèneres, sinó que aquests s'acceptaren, tot limitant així el discurs a exigir una dignificació dels rols que es desenvolupaven en l'àmbit domèstic.

En aquesta línia la mateixa Leonor Serrano demanda el reconeixement com a professió i la retribució del treball domèstic, i la maternitat com a tasca social que havia de rebre protecció per part de l'Estat. Idees que són presents al llibre de *Diana* Grau III:

¹⁴ SERRANO, Leonor (2009). Op. cit., p. 163-164.

¹⁵ SERRANO, Leonor. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres Graus. Grau I La naturalesa i la família*. Barcelona: Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1934 (1936, 2a edició corregida i augmentada).

_____. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres Graus. Grau II L'escola*. Barcelona: Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1934a.

_____. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres Graus. Grau III La societat*. Barcelona: Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1934b.

“–Bé, nenes –exclamà la senyora Roseta–: ara vosaltres, que sou les sis més grans (...) sereu l’equip corresponent per a l’ensenyament domèstic, en combinació amb el Grup Escolar. Dedicareu tots els dijous als pàrvuls. Els estudiarem al matí i en tindreu cura a la tarda.

Cal que les nenes comencin a adonar-se de la necessitat d’aprendre a ser útils a la família i a la societat. (...)

I ara, adéu, petites maretetes: demà ja contareu als vostres diaris tot el que heveu fet aquesta tarda: la mestra de pàrvuls us ho dirà.”¹⁶

A finals del segle XIX i inicis del XX el context social i cultural mantenia un discurs que continuava caracteritzant les dones d’acord amb el prototip femení de tenir bona cura de la llar i la família. La seva educació havia d’estar dirigida a aquest fi, i és així que moltes publicacions remarcaven la importància d’aquest rol que havia de garantir el progrés moral. A més, el manteniment de les normes imposades pels models de gènere es mantenien gràcies a una legislació que reforçava la discriminació, la segregació i la desigualtat d’oportunitats de les dones en l’àmbit laboral i educatiu. En les primeres dècades del segle XX són moltes les dones que continuen interioritzant els gèneres construïts i consideren la política quelcom aliè al seu sexe.

No va ser fins a la constitució democràtica de la Segona República del 1931 que es va introduir el principi d’igualtat política entre sexes, anunciada ja en discursos anteriors. S’obria el camí per a la participació de les dones, com així ho explicita Leonor Serrano en “La bella naciente”, aparegut a *Las Noticias* el 28 d’abril del 1931:

*“Que la República no olvide a las mujeres. Pero que las mujeres no dejen ni un instante de asistir a la naciente República.(...)el trabajo en alegres coros colectivos, en generosas cooperaciones, en mutuos ejemplos y estímulos, agranda y refuerza con ondas recíprocas de entusiasmo, de discusión, de propagación, el leve esfuerzo individual. (...) La asociación de seres humanos no suma capacidades, sino que las multiplica. (...) Aportad, mujeres, vuestro entusiasmo a la Idea. La Idea de la Humanidad que aporta la República –la Bella Naciente-, no necesita sumar a todos, para multiplicar la Vida de todos.”*¹⁷

●

¹⁶ SERRANO, Leonor. (1934a). Op. cit., p. 24-25.

¹⁷ SERRANO, Leonor. (2009). Op. cit., p. 23-25.

Un camí recentment obert que, en l'aspecte pedagògic, es va traduir en la demanda de l'accés de la dona a l'educació. Un accés que comprenia tant l'accés de les nenes a rebre educació, com l'accés de les dones a ser educadores. L'educació, a més, s'ampliava des de l'educació infantil a l'educació de les persones adultes, de l'educació obligatòria a una educació "complementària", i tot amb la finalitat de transformar les realitats personals i col·lectives. Significatives són aquí aquelles paraules de:

*"Así, ellas vuelven a sus campos transformadas y transformadoras."*¹⁸

En aquest entorn de moviment i de noves idees, *Diana o l'educació d'una nena* es presenta com a "llibre de lectura escolar, dividit en tres graus, amb una formosa il·lustració, i per a simultaniejar la lectura amb el dibuix i l'escriptura"¹⁹. El text escrit i el text d'imatge que conformen els continguts dels tres llibres expressen, de manera explícita, el pensament pedagògic i feminista de Leonor Serrano i, ahora, són reflex d'una època de canvis i de moviments que volen trencar amb els gèneres construïts i són reivindicació dels drets de les dones, de l'alliberament de les seves subjeccions, de la seva autonomia i projecció. En aquests processos l'educació inspirada en els moviments de les noves pedagogies europees de l'època és el marc estructural i metodològic que possibilita una formació que ofereix una obertura a d'altres formes de ser i de viure com a dones.

Una manera de viure diferent que, de fet, és el que va seguir Leonor Serrano, qui va anar traçant camins alternatius en la seva vida. Formada a l'Escola Superior de Magisteri de Madrid, l'any 1912 exerceix com a mestra normal. El 1913 aconsegueix una plaça d'inspectora i es trasllada a Barcelona, i el 1914, becada per l'Ajuntament de la ciutat, viatja a Roma per realitzar un curs amb la doctora Maria Montessori, mètode que adopta en la seva vida (educa el seu fill Andreu en escoles montessorianes), el defensa i el dona a conèixer en les seves obres, com són exemple *La pedagogía Montessori* (1915) i *El método Montessori* (1928), obres en les quals afirma que per entendre Montessori cal seguir-la i superar-la:

"Hay en ella una concepción fundamental, en la teoría y en la práctica, eminentemente fecunda. Ella ha abierto el camino para todos los que quieren avanzar por él. Es el respeto, la maternal protección a la vida naciente, a la

¹⁸ SERRANO, Leonor (sense data). Op. cit., p. 22.

¹⁹ SERRANO, Leonor, "Anunci de l'obra *Diana o l'educació d'una nena*" aparegut com a contraportada en el *Diana*, Grau I.

pequeña humanidad pensante y a cada una de las vidas necesitadas de amparo para su desarrollo individual.

Ese respeto a la vida, no en abstracto y en conjunto ofreciendo acertadas lecciones, sino el respeto a todas y a cada una individualmente buscando el hacer, vivir y desenvolver para cada una los medios que espontáneamente elija: esa concepción cálida y palpitante en sus libros y en sus conferencias, magnífica y creadora sublimación pedagógica del amor maternal, atento a cada pequeño individuo, es la chispa, el fuego oculto, bajo las cenizas, más o menos caliente aún, de su fría ciencia positiva originada en la medicina y en los ensayos con anormales: de sus principios de biología y antropología, de la definitiva ‘cristalización’ –como ella misma llama–, de su material didáctico, todo lo cual vamos a exponer.”²⁰

Aquest període de formació i coneixement del pensament i la pràctica montessoriana la portarà a reivindicar la necessitat d’escoles de pàrvuls amb cantines públiques per donar suport a les dones treballadores:

“Montessori establece como principio la vida práctica, la larga permanencia, la comida al mediodía, el jardín, la Casa de niños, en fin, en semi-internado, primer esbozo de sensibilidad no en pugna, sino en superación del hogar, “compartiendo” con él la misión social, consciente, educadora. Esto no solamente no perjudica al hogar ni al niño, sino que es una liberación del hogar pobre, generalmente insano e inculto: no solamente no reemplaza a la madre ni perjudica al niño, sino que es la redención de ambos, sobre todo los de la clase pobre y media cuyos niños, de tres a siete u ocho años, suponen una madre joven en el máximo agobio de su vida, absorbida probablemente por otro lactante o en gestación, más el trabajo doméstico, más el trabajo, a menudo económico en busca de recursos del hogar, tan necesitado hoy de dobles recursos: paternos y maternales. Las Casas de niños, desde los dos años y medio en adelante son, pues, una necesidad moderna de la colectividad social.”²¹

L’entrada en contacte amb les pedagogies europees s’amplia amb altres viatges a França, Suïssa i Bèlgica gràcies a una beca concedida el 1925 per la Junta d’Ampliació d’Estudis. Els coneixements adquirits en aquest viatge portaran Leonor Serrano no únicament a reivindicar serveis públics per millorar

²⁰ SERRANO, Leonor. *El Método Montessori*. Madrid: Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1932 (segona edició renovada), p. 5-6.

²¹ SERRANO, Leonor (1932). Op. cit., p. 109-110.

la vida de les dones, sinó que també en reclamà la seva educació. El contacte amb experiències innovadores en la formació d'adolescents féu que els seus discursos incorporessin la demanda d'una escola única i activa per a totes les persones que havia de tenir els inicis en les primeres edats, ampliar l'ensenyament obligatori i preveure la formació de persones adultes. Plantejaments que es reflecteixen en publicacions com ara *La enseñanza complementaria obrera* (1926) i *La nueva enseñanza complementaria* (1933):

“Es el enorme, el pavoroso problema social el que avanza. Son los millones de obreros parados arrinconados por el maquinismo, carne de cañón analfabeta o semianalfabeta, sin saber qué hacer de sus brazos de bracero en seguida que surgen los competidores: las máquinas más potentes, o los hombres más robustos, y sobre todo más inteligentes.

Son los niños famélicos y desnudos que el buen maestro no sabe cómo enseñar. Son los discípulos mayores que no sabe cómo retener. Son los exalumnos que no sabe cómo ni en qué colocar. Son los adultos que no sabe cómo interesar.

Es, en fin, todo un ancho campo y un nuevo concepto de la escuela social que necesita ampliarse, renovarse, con nuevas edades escolares, desde la escuela maternal hasta la escuela de adultos: con nuevas enseñanzas complementarias, desde la puericultura rudimentaria para niñas hasta el taller de preaprendizajes generales para niños.

*Es, pues, necesario que la escuela, sin perjuicio de tender siempre a ser la escuela única para todos, enlazada por selecciones justicieras con el instituto y la universidad, se fortifique ella misma en esa suprema base como escuela social: como tutora del niño y del pueblo. Es decir, como función tutelar de la familia y delegada por la sociedad: como escalón de transición o como puente entre ambas, para recoger así en ella misma toda la protección social al niño, en todas las formas físicas y espirituales, para que sea un elemento social útil y no un disminuido ni un desesperado.”*²²

Pedagogia i feminisme, doncs, són els eixos centrals des dels quals hom pot accedir a *Diana*.

²² SERRANO, Leonor. (1933). Op. cit., p. 6-7.

2.2. L'ESTRUCTURA I EL CONTINGUT DE *DIANA*

La imatge de la portada dels llibres de *Diana* –nom llatí, d'arrel indoeuropea *dieu*, que al·ludeix a qui té naturalesa divina– ens remet a la mitologia romana i grega en què Diana era la deessa de la caça, protectora de la natura, vinculada a la lluna. Se la caracteritza per la seva castedat, la força i gràcia atlètica, la bellesa i les grans habilitats en la caça. Alhora se la coneix com a defensora de la maternitat i de la infància. Aquestes característiques estan presents en la protagonista d'aquesta obra de Leonor Serrano, com ja gràficament s'il·lustra en la portada²³, així com en diferents de les il·lustracions presents en el llibre, com ara la referent a la caça de l'esquirol²⁴.

Dimensions: 7,8x9,8 cm
Autoria: J. Lisboa

Dimensions: 9,4x8,1 cm
Autoria: R. Fàbregas

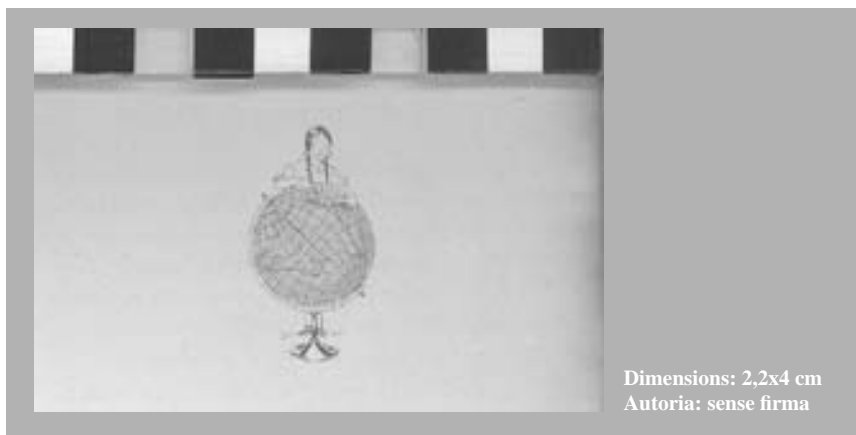
Les diferents parts que componen *Diana* constitueixen una narrativa biogràfica. Integra en les diferent parts, el conte, el diari i, finalment, el llibre de viatges. Tres maneres de narrar que, justament, el feminisme europeu d'inicis de segle havia reclamat com a instruments per dir des de la veu femenina.

●

²³ No podem deixar d'esmentar aquí que, malgrat les quatre portades dels llibres en què està subdividida l'obra de Diana, només en la darrera, *Diana o d'educació d'una nena. Grau III, segona part*, Diana està il·lustrada in situ. En la resta d'obres, el dibuix es mostra en negatiu, permetent entreveure les formes del contorn, però no els detalls que configuren el cos de Diana. Se simbolitza així, doncs, el necessari procés de formació que ha de viure tota noia per poder ser de manera plena.

²⁴ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., p. 38.

Estem davant un text escolar que es perfila talment com una novel·la de formació cíclica. Això és, que va presentant els temes de manera circular, tot desgranant els continguts que descriuen l'aprenentatge de Diana a través de seqüències en espiral. En aquest sentit, podríem establir que l'obra de *Diana* trenca amb les novel·les de formació de tarannà experiencial i individualista, en les quals un fet o una situació concreta que ocorre a un protagonista singular és la que impulsa tot el procés de canvi del protagonista. Ans al contrari, a *Diana* observem com cada escena relliga amb l'anterior i, alhora, anticipa la següent. Quelcom que es pot observar clarament en els dibuixos simbòlics de tancament de capítol. Com ara, per exemple, en l'interès per la geografia i el món, que desembocarà en el desplegament del viatge per l'Estat Espanyol, es troba ja expressat en el dibuix simbòlic que apareix en el capítol II de *Diana* Grau II²⁵.

O, també, en el retorn a l'escola que efectuen Diana i Palmira després del seu viatge que, no per atzar, és la imatge amb què es conclou l'obra²⁶:

Enfront de successos inesperats, doncs, aquesta obra mostra una quotidianitat que s'escriu a partir de l'esforç, la paciència i la dedicació. Valors que, d'altra banda, són clarament defensats per l'autora tant en els assaigs com en els textos de reivindicació política, com hem assenyalat anteriorment.

²⁵ SERRANO, Leonor. (1934a). Op. cit., p. 24.

²⁶ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., p. 410.

Dimensions: 14x8,8 cm
 Autoria: sense firma

2.2.1. Diana entre la naturalesa i la família

El primer llibre, corresponent al Grau I, s'estructura en tretze capítols; les narracions ens mostren la vida de Diana i els seus entorns formatius familiars i l'entorn pròxim, les lectures i models de referència, així com les seves accions transiten entre la reproducció del model de gènere femení i les aventures que li obren altres formes de pensar-se i projectar-se. Text escrit i imatges són exemple de la convivència d'un model dicotomitizat i reproductor, i alhora d'esclatxes que permeten la conformació d'una identitat autònoma que vol trencar amb els gèneres. El diàleg mantingut després de l'aventura de Diana amb el rondaire expressa bé aquesta dicotomia:

“La seva mare la va renyar i després li donà bons consells. Li digué que no s'allunyés de les seves amiguetes i que una altra vegada es defensés tirant rocs. Perquè també les dones i les nenes han d'aprendre a defensar-se.”²⁷

Així mateix, la imatge que mostra l'escena en què conta a la família l'aventura ens mostra una taula equilibrada, pare i mare ocupen sendes capçaleres, formant

●
²⁷ SERRANO, Leonor. (1936). Op. cit., p. 32.

la dualitat defensada pel feminisme de Serrano. Tanmateix, en l'exercici corresponent a l'epígraf de l'activitat situa el pare en una posició predominant:

I. Copia el primer dibuix: la taula parada, amb el pare a la capçalera²⁸.

Cal afegir aquí que, justament, una de les característiques diferencials d'aquesta primera obra és que cada capítol va acompanyat de la proposta d'exercicis que incideix fortament en la lectura de la imatge, ja sigui per reproduir-la, per fer un exercici més profund de l'observació, o ja sigui per fer proposta d'accions a partir d'ells. El plantejament dels exercicis són una mostra de les obertures, però també de les perpetuacions dels models de gènere. Així, per exemple, en el "Cap. I. Diana al bosc" es presenta Diana com:

"...una nena petita, blanca, rosada, d'ulls i cabells negres, [una nena que] li plau jugar i córrer."²⁹

I els exercicis que es proposen són:

"1. Fixa't en el primer dibuix. Escribe els noms de tot el que veus.

2. Fixa't en el segon dibuix, i copia Diana. Quan vagis al camp, de passeig, portaràs quelques branques o flors, per un ram per a la teva mare, que posaràs sobre de la taula."³⁰

²⁸ SERRANO, Leonor. (1936). Op. cit., p. 31 i 35.

²⁹ SERRANO, Leonor. (1936). Op. cit., p. 9.

³⁰ SERRANO, Leonor. (1936). Op. cit., p. 12.

Observem, a més, que en la presentació, si bé es perfila un model de bellesa femenina, aquesta va més enllà de l'estereotip. Les nenes ocupen l'espai públic no únicament per fer tasques vinculades al rol que s'adjudica, sinó també per fer a l'espai públic altres accions com ara jugar i córrer i defensar-se si cal, que en si mateixes també parlen simbòlicament de moviments i canvis. Els exercicis reforcen aquest missatge: saber observar i saber seleccionar i experimentar són, entre altres, propostes d'aprenentatge lúdic i científic que s'obren com a possibilitat en l'educació de les nenes.

2.2.2. L'accés de Diana a la cultura i a l'escola

El segon llibre, corresponent al Grau II, narra la vida escolar de Diana, una escola que, encara que mostra el model segregat de l'època, en el seu interior es viu una educació oberta a la realitat, trencadora de jerarquies autoritàries, fomentadora del treball en equip. A través de dotze capítols observem els rols de mestra i alumnes i els valors de l'amistat i el companyerisme. És en aquest context on, precisament, prenen rellevància l'ús del diari, com a espai d'expressió personal i de creativitat, com a espai de paraula i, alhora, com a recurs pedagògic. Complementant aquest s'esmenten també els recursos que amplien les mirades i el coneixement de les dones més enllà dels sabers estipulats pel model de gènere femení. Els museus, les biblioteques, la ràdio són fonts d'informació a les quals les dones també tenen accés. Són finestres que obren al món i a altres referents, cultures i identitats. Així queda explícit en fragments com els següents:

–Doña Rosita, ¿cuando venga la Radio, la sabremos tocar todas? ¿La podré tocar yo también?

–No hace falta que la toque nadie. Ella toca sola, todas las músicas del mundo. ¡Ahora sí que será alegre nuestra escuela, y grande nuestro pueblo, de cara al mundo!

(...) Ella nos traerá noticias del mundo; la música, el canto, los discursos mejores que se pronuncien en las diversas ciudades del mundo."³¹

Centrant-nos en el model d'educació que es proposa en aquesta obra, s'observa clarament com Leonor Serrano recupera el deixant de les aportacions realitzades en el si de l'Escola Nova que es plasma també gràficament en les diferents escenes escolars il·lustrades, i especialment significativa és l'escena del "Cap. II.- Les amigues", en la qual s'observa com el protagonisme es deixa a

³¹ SERRANO, Leonor. (1934a). Op. cit., p. 32 i 40.

mans de les nenes, on l'activitat ocupa un lloc central i on la singularitat de cada nena troba el seu lloc més enllà d'establir ordenacions uniformitzadores³²:

Dimensions: 9,2x6,1 cm

Autoria: J. Lisboa

Com en l'anterior il·lustració, són diverses les escenes en què podem captar la defensa per un ambient de bellesa i ordre, on l'aportació individual té lloc en el si d'una comunitat conformada per un col·lectiu que coopera i es complementa. On aprendre a escoltar, a crear, a llegir, a fer o a idear es combina amb aprendre les disciplines científiques, així com les humanístiques. En definitiva, en aquesta obra hi ha una demanda explícita a una escola oberta que està amatent a les aportacions del seu alumnat, encara que aquestes siguin a voltes inesperades, com palesa la creació del museu de les alumnes³³:

Com es pot contrastar, en aquesta obra s'observa clarament la influència europea de Leonor Serrano fruit dels seus viatges anteriorment esmentats³⁴.

³² SERRANO, Leonor. (1934a). Op. cit., p. 21.

³³ SERRANO, Leonor. (1934a). Op. cit., p. 100-101.

³⁴ Analitzant les imatges que apareixen en el llibre SERRANO, Leonor, *La enseñanza complementaria obrera*, op. cit., aquesta influència queda explícitament manifesta. No es pot entendre l'obra pedagògica de Leonor Serrano sense aquest marc conceptual.

Dimensions: 9,5x8,3 cm

Autoria: sense firma

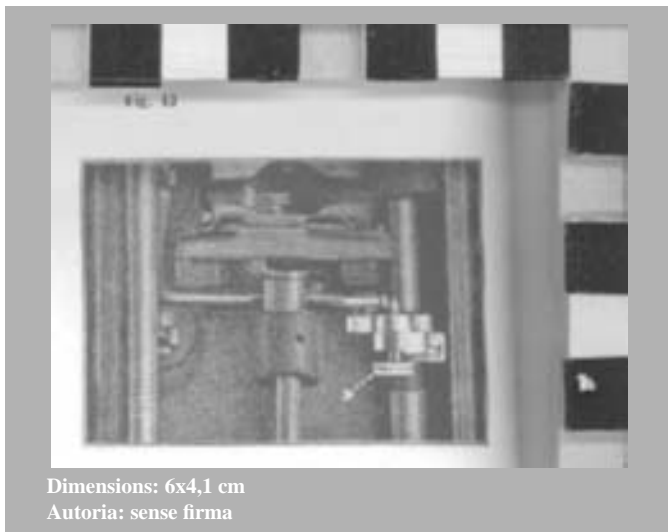
2.2.3. L'obertura a la societat de Diana

El tercer llibre, corresponent al Grau III, narra el camí formatiu de Diana en el seu entorn social. Aquest llibre es presenta dividit en dues parts. La primera, dedicada a la funció de l'escola en la formació social de les dones. Aquesta inclou els “preaprenentatges” que han de permetre la participació econòmica de la dona en la societat. Una participació que no és ja de submissió sinó de qualitat i amb qualificació. L'obertura de nous àmbits laborals per a la dona es resol a partir del traspàs de coneixements tècnics. Precisament, i en consonància amb l'obra de Rosa Sensat, Leonor Serrano no exclou de l'àmbit de l'aprenentatge de les dones la formació tecnològica. Quelcom que es manifesta en la següent imatge, de la “Màquina Singer perfeccionada”, que engloba coneixement tradicional i coneixement tècnic³⁵:

³⁵ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., sense paginar.

Aquesta opció també s'observa en la “Cartilla pedagògica” que porta per títol SERRANO, Leonor, *La educación y las profesiones femeninas*. Madrid: El Magisterio Español, s/data.

Aquesta formació, però, no entra en dissonància en la preparació per a la maternitat i la infermeria, àmbits de la cura habitualment associats a les dones però que aquí són presentats des de la dignificació d'un ofici per al qual elles s'han de preparar i que, per tant, es nega la naturalització del gènere. Quelcom que es veu clarament en les darreres paraules d'aquesta primera part del *Diana* pel Grau III:

“Perquè veia que l'escola actual, l'escola nova, era millor que la seva, l'antiga. Perquè era més humana.

Perquè ensenyava a les nenes, no sols a llegir, escriure i contar, ans també les ensenyava a ésser dones.”³⁶

En la segona part ens trobem amb el viatge com a espai d'autonomia de les dones, encara que subjectes a la normativa patriarcal de l'època:

“Doña Rosita le mostró el mapa. Trazaron un itinerario. Tomarían un billete kilométrico de tercera para las dos, en la estación más importante de las próximas; sacaría su cédula lo antes posible Palmira, que ya tenía quince años

³⁶ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., p. 187.

*–pues desde los catorce es obligatoria,- y además llevarían ambas el permiso de sus padres, para poder viajar libremente.*³⁷

Justament és aquí on trobem els aspectes més trencadors del pensament de Leonor Serrano: Diana, aquella petita aventurera, ha crescut i ara està disposada a recórrer l'Estat Espanyol acompanyada “només” d'una amiga. Un recorregut que li servirà, no solament per créixer com a persona, ans també per captar diferents realitats i conèixer diferents entorns. Traçat amb cura, el viatge es va desplegant per una geografia en la qual es palesen històries culturals diverses protagonitzades pels dos sexes, així com diferents formes de vida. En aquest sentit, la cura que té Leonor Serrano d'introduir una història protagonitzada tant per homes com per dones s'anticipa a les reivindicacions del feminisme que s'escriurà en dècades posteriors. Un exemple d'aquesta presència el trobem quan, tot estant a Galícia, fa referència a Concepción Arenal o a Rosalía de Castro i a Emilia Pardo Bazán³⁸:

³⁷ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., p. 206.

³⁸ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., p. 283.

D'altra banda, i encara amb coherència amb la ideologia de l'autora, és el contacte amb la gent allò que obre la possibilitat que la lectora de *Diana* entri en contacte amb els conflictes de l'època, així com en les diverses situacions en què viuen els treballadors i les treballadores de la societat. Aquesta pluralitat d'escenes li mostra a Diana la necessitat d'introduir canvis en la societat. Uns canvis que, simbòlicament, introduirà a través de l'educació en fer-se ella, finalment, mestra. Explícites són, en aquest sentit, les darreres paraules del llibre:

“–Sí, senyora,– continuó Don Luis. –Otros hacen edificios materiales. Yo quiero poner la primera piedra del edificio espiritual de la cultura patria. Que Diana enseñe lo que ha aprendido.

Doña Rosita, por toda contestación, le estrechó la mano efusivamente. Siguió un silencio...

Y, con los ojos nublados por las lágrimas, exclamó, abrazando a Diana, asombrada:

–¡Gracias, don Luis, en nombre de ella, de las escuelas y de los niños! ¡Es usted un verdadero patriota!...”³⁹

Bibliografia

AAVV. *Las mujeres en la guerra civil*. Madrid: Ministerio de Cultura, 1989.

AAVV. *Treinta retratos de maestras*. Madrid: Cisspraxis-Cuadernos de Pedagogía, 2005.

ACKELSBERG, Martha A. *Mujeres libres. El anarquismo y la lucha por la emancipación de las mujeres*. Barcelona: Virus Editorial, 1999.

CARRILLO, Isabel; TORT, Antoni. *Mestres i Pedagogs*. Vic: Servei de Publicacions de la Universitat de Vic, 2009.

CARRILLO, Isabel; COLLELLDEMONT, Eulàlia; PADRÓS, Núria. “La ética como patrimonio escolar y pedagógico” AAVV *Museos pedagógicos. La memoria recuperada*, Osca: Museo Pedagógico de Aragón, 2008.

GODAYOL, Pilar (ed.). *Catalanes del XX*. Vic: Eumo Editorial, 2006.

MUIÑA, Ana. *Rebeldes periféricas del siglo XIX*. Madrid: La Linterna Sorda, 2008.

NASH, Mary. *Rojas. Las mujeres republicanas en la guerra civil*. Madrid: Santillana Ediciones Generales, SL, 2006.

³⁹ SERRANO, Leonor. (1934b). Op. cit., p. 412.

SERRANO, Leonor. *La enseñanza complementaria obrera*. Huesca: Talleres Gráficos Editorial V. Campo, 1926.

SERRANO, Leonor. *El Método Montessori*. Madrid: Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1932 (2a edició renovada).

SERRANO, Leonor. *La nueva enseñanza complementaria*. Madrid: Publicaciones de la Revista de Pedagogía, 1933.

SERRANO, Leonor. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres Graus. Grau II L'escola*. Barcelona: Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1934.

SERRANO, Leonor. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres Graus. Grau III La societat*. Barcelona: Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1934.

SERRANO, Leonor. *Diana o l'educació d'una nena. Llibre de lectura escolar dividit en tres Graus. Grau I La naturalesa i la família*. Barcelona: Impremta Elzeviriana i Llibreria Camí, SA, 1936, 2a edició corregida i augmentada.

SERRANO, Leonor. *Tiempos Nuevos*. Barcelona: Fundación Rafael Campalans, 2009.

SERRANO, Leonor. *La educación y las profesiones femeninas*. Madrid: El Magisterio Español, sense data.